

भट्टिकाव्ये च वाल्मीकिरामायणे च कथाप्रस्तुतीनां नैतिकसन्देशानां च तुलनात्मकविवेचन

विद्या शर्मा

शोधार्थी श्री खुशाल दास यूनिवर्सिटी हनुमानगढ़

डॉ. संतोष स्वामी

शोध पर्यवेक्षक श्री खुशाल दास यूनिवर्सिटी हनुमानगढ़

सारांशः

अस्य शोधस्य विषयः “भट्टिकाव्ये च वाल्मीकिरामायणे च कथाप्रस्तुतीनां नैतिकसन्देशानां च तुलनात्मकविवेचनम्” इति अस्ति। रामायणं संस्कृतसाहित्यस्य महती धरोहरः, यत्र वाल्मीकि महर्षेः रामायणं आदिकाव्यम् इति मान्यते। ततः परं भट्टिकृतं रामायणं तस्याः कथाप्रस्तुतीनां विशिष्टं रूपं यथावत् धत्ते। अयं शोधः द्वयोः रामायणयोः कथासङ्ग्रहे तेषां कथाप्रस्तुतीनां भेदानां च नैतिकसन्देशानां तुलनात्मकविश्लेषणं कर्तुं प्रयत्नं करोति। वाल्मीकि-रामायणस्य कथायाः प्रस्तुति अधिकं औपचारिकतया, काव्यशैलीनिष्ठया च दृश्यते, यत्र नियमिताः छन्दाः, अलंकाराः च प्रमुखाः। भट्टिकाव्ये तु कथानकस्य प्रस्तुति अधिकं संवादप्रधानता, सरलता च सन्ति, यत् पठनीयतां वर्धयति। एतयोः रामायणयोः नैतिकसन्देशाः अपि भिन्नभिन्नविधेः व्यक्ताः सन्ति; वाल्मीकीयस्य काव्यम् अधिकं धर्मपरायणतां, कर्तव्यसङ्घटनं च प्रवृणोति, भट्टिकाव्ये तु अधिकं व्यक्तित्वविकासं, सामाजिकसंबन्धानां महत्त्वं च दर्शयते। तस्मात् अयं तुलनात्मकअध्ययनः कथाप्रस्तुतीनां विविधशैलीभेदानां च नैतिकशिक्षाणां वैचित्र्यम् उद्घाटयति। शोधः शास्त्रीयसाहित्यसमीक्षया, पाठ्यपुस्तकानां तुलनया, तथा भाषाशैलीगतविश्लेषणेन समर्थितः। अस्य शोधस्य फलस्वरूपं संस्कृतरामायणयोः कथासंरचनायाः विविधतां, तेषां सामाजिक-नैतिकपरिप्रेक्ष्ये योगदानं च विशदीकृतम्। एतत् अध्ययनं संस्कृतसाहित्ये तुलनात्मकसाहित्यसमीक्षायाः महत्त्वपूर्णं उदाहरणम् अस्ति।

प्रमुखशब्दाः

रामायणम्, भट्टिकाव्यं, वाल्मीकि, कथाप्रस्तुति, नैतिकसन्देशः, तुलनात्मकविवेचनम्, संस्कृतसाहित्यं, काव्यशैली, संवादप्रधानता, सामाजिकनैतिकता।

प्रस्तावनायाः

रामायणम् अत्यन्तं प्राचीनं महाकाव्यं संस्कृतसाहित्ये अतिविशिष्टस्थानं प्राप्तम् अस्ति। वाल्मीकि-मुनिना रचितं वाल्मीकिरामायणं न केवलं कथा-सङ्ग्रहः, अपितु धर्म, नीति, संस्कृतिसंपदा च उद्घोषयति। अनेन ग्रन्थेन

भारतीयजीवनस्य आदर्शरूपं कथितम् अस्ति, यत्र न केवलं राजधर्मः, सामाजिककर्तव्यं च व्यक्तम्, अपितु मानवजीवनस्य नैतिकतामपि विशेषं बोधः प्रदत्तः।

भट्टिकाव्यं तु संस्कृतकाव्ये एकं नवपरम्परायाः उदाहरणम् अस्ति, यत्र कथाविन्यासः सरलः, संवादप्रधानः च दृश्यते। भट्टिकाव्ये वाल्मीकीय-रामायणस्य कथानकं नवसंदर्भे पुनरावृत्तम्, परन्तु तस्य प्रस्तुतीकरणशैली भिन्ना च दृश्यते। अत्र भावनाप्रवाहः, नैतिकविषयानां प्रकटीकरणं च अधिकं सहजं, लोकाभिमुखं च भवति।

एतयोः रामायणयोः तुलनात्मकविवेचनं कर्तुं यततेन शोधे, कथाप्रस्तुतीनां विविधशैलीभेदाः, काव्यरसोत्पत्तिः, नैतिकसन्देशानां भेदाः च विस्तरेण परीक्ष्यन्ते। वाल्मीकीय-रामायणस्य शैली अधिकं औपचारिकं, परिष्कृतं च, यदा भट्टिकाव्ये सरलता, संवादात्मकता च प्रमुखा दृश्यन्ते।

नैतिकसन्देशानां विषये अपि एतयोः ग्रन्थयोः भिन्नदृष्टयः वर्तन्ते। वाल्मीकीय-रामायणं परम्परागतनैतिकतां प्रतिबिम्बयति, यदा भट्टिकाव्ये सामाजिकनैतिकविषयेषु नवीनदृष्ट्या विमर्शः दृश्यते।

अतस्तस्य शोधस्य मुख्यलक्ष्यम् अस्ति तयोः ग्रन्थयोः कथाप्रस्तुतीनां नैतिकसन्देशानां च तुलनात्मकविश्लेषणं कृत्वा संस्कृतसाहित्ये रामायणयोः भाषाशैली, काव्यशैली च अधिकं सम्यक् अवगमनं साधयितुम्।

साहित्यसमीक्षा

संस्कृतरामायणयोः अध्ययनं प्राचीनकालात् आरभ्य संस्कृतसाहित्ये अतीव महत्त्वपूर्णं क्षेत्रं जातम् अस्ति। वाल्मीकीय-रामायणं संस्कृतमहाकाव्यानां पितृरूपं वर्तते, यस्य शैली, भाषा, नैतिकतत्त्वानि च प्राचीनभारतीयसंस्कृतिमूल्येषु गाढं प्रतिबिम्बं ददतः। अयं ग्रन्थः न केवलं धार्मिकदृष्ट्या अपि तु सांस्कृतिकं, सामाजिकं च आदर्शं संस्थापयति।

डॉ. वीरेन्द्र कुमारसिंह (२०१५) “संस्कृतरामायणयोः शैलीपर्यवेक्षणम्” इति ग्रन्थे वाल्मीकीय-रामायणस्य परिष्कृतशैली, औपचारिकता च विस्तरेण विशदीकृतम् अस्ति। सिंहेन उक्तं यत् वाल्मीकीय-रामायणस्य भाषा-सौष्ठवं संस्कृतसाहित्यस्य आदर्शरूपेण समृद्भवति।

यद्यपि वाल्मीकीय-रामायणं शाश्वतपरम्परां विवृण्वन्ति, तत्रैव भट्टिकाव्यं नूतनप्रयत्नरूपेण संस्कृतरामायणपरम्पर्ये नवशैलीं प्रस्तुतुम् यतते।

डॉ. रमेशचन्द्रशुक्ल (२०१७) “छन्दशैली तथा अलंकारानां विमर्शः भट्टिकाव्ये” इति शोधलेखने भट्टिकाव्ये छन्दशैलीस्य सरलता, संवादप्रधानता च विशेषतया प्रकाशयते। शुक्लेन स्पष्टं कृतम् यत् भट्टिकाव्ये छन्दानां तथा अलंकाराणां संयोजनं काव्यरसोत्पत्तौ विशेषं योगदानं दत्तम्। अस्य शोधस्य माध्यमेन भट्टिकाव्ये कथाप्रस्तुतीनां सहजता, भावनात्मकता च अधिकं स्पष्टा दृश्यन्ते।

प्रो. सीतारामत्रिपाठी (२०१६) “रामायणयोः भाषासंपदा एवम् सांस्कृतिकपरम्परा” इति ग्रन्थे तयोः रामायणयोः भाषासंपदायाः सांस्कृतिकसन्दर्भे विवेचनं कृतम्। त्रिपाठी महोदयेन वाल्मीकीय-रामायणस्य भाषाया परिष्कृतता तथा भट्टिकाव्ये समयानुकूलता स्पष्टतया प्रतिपादिता। तयोः ग्रन्थयोः समीक्षया प्रमाणीकृतं यत् संस्कृतरामायणयोः कथाप्रस्तुतीनां भेदेन सामाजिक, सांस्कृतिक च संदर्भाः प्रतिफलन्ति। एतस्मात् स्पष्टं भवति यत् कथा प्रस्तुतीनां माध्यमेन संस्कृतिसंपदायाः संवर्धनं क्रियते।

डॉ. मञ्जुला भारती (२०२१) “काव्यशैलीभेदाः भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय—रामायणयोः” इति शोधलेखने शैलीगतविभेदाः विशदतया विवृताः। भारतीया भट्टिकाव्ये मुक्तछन्दप्रयोगस्य संवादप्रधानतायाः महत्त्वं निरूपितम्। वाल्मीकीय—रामायणस्य श्लिष्टछन्दबद्धता च परम्परागतसाहित्यरूपं तु नैतिकसन्देशेषु स्थैर्यम् आवहति। अयं शोधः कथाप्रस्तुतीनां काव्यशैलीगतविविधतां तुलनात्मकं प्रकाशयति।

डॉ. सुरेशचन्द्र गुप्ता (२०२३) “संस्कृतरामायणयोः भाषाशैलीविविधता” इति ग्रन्थे तयोः रामायणयोः भाषाशैलीगतविविधतां सांस्कृतिकसन्दर्भे विवेचितम्। गुप्तेन स्पष्टतया सूच्यते यत् वाल्मीकीय—रामायणस्य भाषा अधिकं औपचारिकता तथा उच्चकोटिसंपदा दर्शयति, यदा भट्टिकाव्ये संवादप्रधानता, सरलता च तस्य विशेषताः। अयं ग्रन्थः तुलनात्मकविषये संस्कृतसाहित्ये योगदानमूलकम् अस्ति।

डॉ. नरेशकुमारझा (२०१८) “संस्कृतरामायणयोः काव्यरसोत्पत्तिः” इति शोधलेखने काव्यरसस्य उत्पत्तिपद्धतिषु भट्टिकाव्ये संवादात्मकता भावनात्मक—प्रवाहश्च मुख्यम् इति निर्दिष्टम्। वाल्मीकीय—रामायणे औपचारिकता छन्दसौष्ठवश्च रसोत्पत्तौ आधारः इति लेखः स्पष्टतया प्रतिपादयति। अस्य शोधस्य प्रकाशेन कथाप्रस्तुतीनां रसोत्पत्तौ शैलीगतविविधता प्रतिपादिता।

डॉ. स्मितावर्मा (२०२०) “संस्कृतरामायणयोः भाषासंरचना” इति ग्रन्थे भाषासंरचनायाः तुलनात्मकविवेचनं कृतम्। वर्माया भट्टिकाव्ये संवादसंरचनायाः तथा सामयिकशैलीस्य विशेषता निर्दिष्टा, यदा वाल्मीकीय—रामायणे श्लिष्टः शब्दप्रयोगः पङ्क्तिपूर्णताया च विशेषतया दृश्यते। एषा समीक्षा भाषासंपदायाः पक्षे अत्यन्तं उपयोगी।

डॉ. रमेशतिवारी (२०२२) “रामायणयोः साहित्यिकशैलीविविधता” इति शोधलेखने साहित्यशैलीगतविविधतां भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय—रामायणयोः तुलनात्मकं विवृतम्। तेन आधुनिकसांस्कृतिकप्रभावः भट्टिकाव्ये दृष्टः, यदा वाल्मीकीय—रामायणं परम्परागतं एवं शाश्वतं शैलीरूपं प्रदर्शयति। अयं शोधः संस्कृतरामायणयोः अध्ययनं समृद्धिं दत्तुम् उपयुज्यते।

डॉ. काव्याजोशी (२०२४) “रामायणयोः संवादशैली” इति शोधपत्रे संवादशैलीतुलनं कृतम्। जोशीया भट्टिकाव्ये संवादः नैसर्गिकः, सहजः च, वाल्मीकीय—रामायणे तु औपचारिकः इति दृष्टान्तः समर्पितः। एषा समीक्षा संवादशैलीविषये नूतनपरिप्रेक्ष्यं दत्तुम् समर्था।

अयं विस्तृतः साहित्यसमीक्षाः तयोः रामायणयोः कथाप्रस्तुतीनां शैलीभेदाः, भाषासंपदा, संवादप्रधानता, काव्यरसोत्पत्तिः, तथा नैतिकसन्देशानां प्रस्तुतीनाम् अधिकं स्पष्टं विवेचनं दत्तम्। एतेन तुलनात्मकविषये शोधकार्यं दृढं तथा सम्यक् आधारयुक्तं भवति।

उद्देशाः

1. वाल्मीकीय—रामायणस्य तथा भट्टिकाव्यस्य कथाप्रस्तुतीनां तुलनात्मकपरीक्षणं कर्तुम्।
2. तयोः रामायणयोः नैतिकसन्देशानां स्वरूपं विवेचयितुम्।
3. संस्कृतसाहित्ये नैतिकपरम्पराणां अभिव्यक्तिं निरीक्ष्य तेषां प्रभावं ज्ञातुम्।
4. वाल्मीकीय—रामायणस्य औपचारिकशैली तथा भट्टिकाव्यस्य संवादप्रधानता च विश्लेषयितुम्।
5. कथाशैली, काव्यशैली, भावप्रकाशनं च तुलनात्मकदृष्ट्या निरूपयितुम्।
6. संस्कृतरामायणयोः तुलनात्मकविवेचनस्य महत्त्वं उद्घाटयितुम्।

शोधपद्धति:

अस्मिन् शोधप्रबन्धे विषयः “भट्टीकाव्ये च वाल्मीकीय-रामायणे च कथाप्रस्तुतीनां नैतिकसन्देशानां तुलनात्मकविवेचनम्” अध्ययनार्थं सम्यक् शोधपद्धतिः उपयोगः कृतः। संस्कृतस्य महत्त्वं भारतीयसंस्कृतेः विकासे अपूर्वं अस्ति। संस्कृतसाहित्ये वाल्मीकीयः आदिकवि, तस्य रामायणं संस्कृतकाव्येषु मूलधारा इति ख्यातम्। आचार्यभट्टिः च रामायणकथां आधारभूता कृता भट्टिकाव्यरचना प्राचीनस्य काव्यपरम्परायाः महत्वपूर्णं अंगम् अस्ति।

प्रयोगपद्धतयः

एतस्य शोधस्य आधारः तुलनात्मक, व्याख्यात्मक, वर्णनात्मक च पद्धतयः सन्ति। तुलनात्मकपद्धतौ तयोः रामायणयोः काव्यशैली, भाषाशैली, छन्दशैली, संवादप्रयोगादीनां भेदानां सादृश्यांश्च विवेचनं क्रियते। व्याख्यात्मकपद्धतौ तेषां काव्यरसोत्पत्तेः, नैतिकसन्देशानां गहनार्थानां च स्पष्टता सम्यक् दृश्यते। वर्णनात्मकपद्धतौ ग्रन्थयोः सामग्रीवर्णनं, पाठविश्लेषणं च विस्तरेण क्रियते।

ग्रन्थसमूहः

भट्टिकाव्यस्य अध्ययनार्थं म. आ. 'काले, गुरुनाथविद्यानिधि, महेश्वर अनन्त करण्डिकर, शैलजा करण्डिकरादीनां संशोधित संस्करणानाम् उपयोगः कृतः। वाल्मीकीय-रामायणस्य अध्ययनाय सत्यव्रतसंस्करणं तथा रामचन्द्रदुसंस्करणं मुख्यं आधारम् अभवत्।

सूचना-संग्रहः

विस्तीर्णं ग्रन्थवाचनं, पूर्वकृतशोधानां समीक्षा, संस्कृतसाहित्ये तुलनात्मकसाहित्यसमीक्षा च शोधकार्यस्य आधारभूताः। सांस्कृतिक-भाषिकसन्दर्भे तयोः रामायणयोः काव्यशैलीगतविविधता निरूप्यते। तदनन्तरं, कथानकप्रस्तुति, संवादप्रयोगः, नैतिकसन्देशानां प्रभावः च विवेच्यते।

विश्लेषणपद्धतिः

सर्वप्रथमं वाल्मीकीय-रामायणस्य औपचारिक-परिष्कृत-शैलीपरिग्रहः कृतः। तत्पश्चात् भट्टिकाव्यस्य संवादप्रधान-सरल-शैलीविशेषताः निरूपिताः। छन्दशैली, अलंकारप्रयोगः, रसोत्पत्तेः च तुलनात्मकरूपेण विवेचनम्। कथानकस्य नैतिकसन्देशानां प्रभावो विशेषतया गृहीतः।

निष्कर्षरूपेण

एवं शोधः तयोः रामायणयोः भाषाशैलीगतभेदानां, कथाप्रस्तुतीनां, नैतिकसन्देशानां स्पष्टतया विवेचनं कृत्वा संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य नवसंशोधने एकं महत्वपूर्णं योगदानं ददाति। तेन संस्कृतरामायणयोः तुलनात्मकाध्ययनाय नवीनं दृष्टिकोणं समुत्पद्यते।

परिणामाः

प्रस्तुतशोधप्रबन्धे तुलनात्मक, व्याख्यात्मक, वर्णनात्मक च पद्धतीनां प्रयोगेन सम्पादिते अध्ययनस्य पश्चात् अधोलिखितानि परिणामानि निष्पन्नानि –

1. कथाप्रस्तुतीगतभेदाः –

वाल्मीकीय–रामायणे कथा औपचारिकशैलीना, संस्कृतिसंपन्नया, प्राचीनछन्दबद्धकाव्यरूपेण निरूपिता दृश्यते। तत्र कथा विस्तारपूर्वकं सुसंगतं च प्रस्तुता। भट्टिकाव्ये तु कथा अधिकं संवादप्रधानया, सरलया, भावनापूरितया च शैलीया विन्यस्ताः।

2. नैतिकसन्देशप्रस्तुती –

वाल्मीकीय–रामायणे नैतिकसन्देशाः आदर्शरामराज्यं, धर्मपालनम्, पितृभक्ति, भ्रातृस्नेह, सीतायाः पतिव्रत्यं, राक्षसवधस्य औचित्यं च प्रधानतया सुस्पष्टतया च प्रस्तुताः।

भट्टिकाव्ये अपि एते नैतिकसन्देशाः सन्ति, किन्तु तत्र भावनात्मकप्रवाहः, संवादात्मकता च विशेषतया दृश्यते।

3. भाषाशैलीगतविशेषता –

वाल्मीकीय–रामायणे भाषा उच्चशैलीयुक्ता, संस्कृतसंपदा–सम्पन्ना च। भट्टिकाव्ये तु भाषा अधिकं सामान्यपाठकहिताय अनुकूलिता, संवादप्रधानता युक्ता च।

4. छन्दशैलीभेदः –

वाल्मीकीय–रामायणे छन्दः अधिकं नियमितः, श्लिष्टः, परम्परागतः च। भट्टिकाव्ये तु मुक्तछन्दप्रयोगः, संवादप्रधानशैली च रसोत्पत्तौ सहायिनी।

5. काव्यरसोत्पत्तिः –

वाल्मीकीय–रामायणे औपचारिक–छन्दसौष्ठवयुक्तशैली रसोत्पत्तौ सहायिनी। भट्टिकाव्ये संवादात्मकता, सरलता च सहृदय–रसोत्पत्तिम् अधिकं प्रवर्धयति।

6. संस्कृतिसम्प्रदायप्रदर्शनम् –

उभययोः ग्रन्थयोः भारतीयसंस्कृतेः आदर्शाः दर्शिताः। तथापि, वाल्मीकीय–रामायणे प्राचीनसंस्कृतिपरम्परायाः अधिकं प्रतिबिम्बनम्, भट्टिकाव्ये तु अधिकं समयानुकूलपरिवर्तनयुक्तं रूपम्।

7. तुलनात्मकपरिप्रेक्ष्ये –

तयोः रामायणयोः सादृश्यं मुख्यकथावस्तुनि, पात्रेषु, नैतिकमूल्येषु च दृश्यते। भेदः तु प्रस्तुतिपद्धतौ, शैलीगतवैशिष्ट्ये, छन्दप्रयोगे च।

8. संवादशैली –

भट्टिकाव्ये संवादः अधिकं नैसर्गिकः, भावप्रवणः च। वाल्मीकीय–रामायणे संवादः औपचारिकः, गूढार्थयुक्तः च।

एतेषां परिणामानां आधारात् स्पष्टं दृश्यते यत् उभे अपि रामायणग्रन्थे भारतीयधार्मिक–सांस्कृतिकपरम्परायाः आदर्शपरकसन्देशं वहतः। तथापि, तयोः कथाप्रस्तुती, भाषाशैली, छन्दविन्यासः, नैतिकसन्देशप्रस्तुती च

स्वस्वशैलीनुसारं विविधा दृश्यते। अयं तुलनात्मकशोधः संस्कृतसाहित्ये नूतनदृष्टिं समर्पयति, यः काव्यशैलीगतप्रवृत्तीनां परम्परा-नवोन्मेषयोः समन्वयस्य सुस्पष्टदर्शकः अस्ति।

चर्चा

भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय-रामायणे च कथाप्रस्तुतीनां नैतिकसन्देशानां च तुलनात्मकविवेचनं कृत्वा सम्पूर्णशोधे विविधानां पक्षाणां सूक्ष्मतया परीक्षणं सम्पन्नम्। काव्ययोः अद्यावधि विद्यमानानि सादृश्यानि भेदांश्च विचार्यमाणानि, तयोः साहित्यिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च प्रभावं स्पष्टतया प्रकाशयन्ति।

वाल्मीकीय-रामायणं संस्कृतसाहित्यस्य आदिकाव्यरूपेण मान्यं, भारतीयसंस्कृतेः मूलाधाररूपं च अस्ति। वाल्मीकेन महर्षिणा रचितं एतत् महाकाव्यं छन्दोबद्धं, उच्चशैलीयुक्तं, औपचारिकं च। अस्मिन् काव्ये रामकथायाः सर्वाङ्गपूर्णं, सुसम्बद्धं च निरूपणं कृतम्। आदर्शरामराज्यं, पितृभक्ति, धर्मपालनं, भ्रातृस्नेहः, स्त्रीधर्मपालनं, धर्म-अधर्मयोः संघर्षः इत्यादयः सन्देशाः सूक्ष्मतया प्रतिपादिताः। अस्य महाकाव्यस्य भाषा संस्कृतसाहित्ये गाम्भीर्ययुक्ता, अलंकारशोभिता च अस्ति। रस, अलंकार, छन्दः, नायिकाभेदः, संस्कृतिपरम्परा च सम्यक् प्रकारेण प्रदर्शिता।

अन्यस्मिन् पार्श्वे आचार्यभट्टिना रचितं भट्टिकाव्यं अपि रामकथामाश्रित्य रचितं संस्कृतमहाकाव्यं, यद्यपि तस्य विन्यासः विशेषः। अत्र केवलं काव्यरचनाप्रयोजनं न, अपितु व्याकरणशिक्षायाः सहायतया काव्यं रचितम्। अतः तत्र कथा अधिकं संवादप्रधानया, सरलया, भावनाप्रधानया च शैलीया प्रस्तुतः। नैतिकसन्देशाः तत्रापि सन्ति – रामस्य धर्मनिष्ठा, पितृभक्ति, भ्रातृप्रेम, राक्षसवधस्य औचित्यं इत्यादयः। किन्तु भट्टिकाव्ये भाषाशैली अधिकं सहजप्रयोज्या, समसामयिकसाहित्ये ग्राह्या च।

तुलनात्मकदृष्ट्या यदा विचार्यते तदा दृश्यते यत् –

वाल्मीकीय-रामायणे औपचारिकतापूर्णं, उच्चशैलीयुक्तं प्रस्तुतीकरणं दृश्यते। तत्र प्रत्येकश्लोके गूढार्थः, नीति, धर्मसन्देशः च व्याप्तः। तदानीन्तन सामाजिक-सांस्कृतिकपरम्परां प्रतिपादयन्।

भट्टिकाव्ये तु कथा अधिकं संवादप्रधानं, सरलं च। सुलभभाषया पाठकमनसि भावोत्कर्षः, नैतिकप्रेरणा च जन्यते। छन्दानुपालनं अपि यथावश्यकं। अत्र काव्यरसोत्पत्तौ सरलता, संवादात्मता च प्रमुखं साधनं। विशेषतया राम-सीता-लक्ष्मणादिपात्रेषु संवादशैली अधिकं स्वाभाविकः, सामान्यजीवनसन्निकृष्टः च।

नैतिकसन्देशेषु अपि भेदः दृष्टव्यः। वाल्मीकीय-रामायणे धर्म, मर्यादा, आदर्शनायकत्वं, राजधर्मः इत्यादयः सन्देशाः अधिकं गाम्भीर्ययुक्तया प्रस्तुता। भट्टिकाव्ये तु तानि सन्देशाः तादृश एव, किन्तु अधिकं लोकमानसस्पृशः, संवादात्मकः च।

अलंकारप्रयोगे अपि भेदः अस्ति। वाल्मीकीय-रामायणे अनुप्रास, उपमा, रूपक, श्लेष, उत्प्रेक्षा इत्यादयः शास्त्रीयालंकाराः यथोचितं प्रयुक्ताः। भट्टिकाव्ये तु अलंकाराः अधिकं व्यावहारिकप्रयोगे, संवादिषु च सुलभतया विन्यस्ताः।

संस्कृतिसम्पदायां वाल्मीकीय-रामायणे प्राचीनभारतीयधर्म, जीवनदर्शन, आदर्शराज्यसंस्था, समाजव्यवस्था च आदर्शरूपेण निरूपिता। भट्टिकाव्ये तु तत्सर्वं तादृश एव, किन्तु अधिकं समयानुकूलरूपेण, सामान्यपाठकसुलभतया च।

अन्ते, एषः तुलनात्मकशोधः यथार्थतया दर्शयति यत् –

वाल्मीकीय—रामायणं परम्परागतं, आदर्शपरम्परा—संवर्धकं च। भट्टिकाव्यं तु लोकशिक्षोपयोगी, संवादप्रधानं, सरलप्रस्तुत्या धर्मोपदेशदायकं च।

निष्कर्षः

संस्कृतसाहित्ये रामायणकथा न केवलं एकस्य ऐतिहासिकपुरुषस्य चरित्रमात्रं, अपि तु भारतीयसंस्कृतेः नीतिसंस्कारस्य, धर्मशिक्षायाः च प्रमुखं आधाररूपं स्थापयति। एषा कथा केवलं मनोरञ्जनाय न, अपि तु जीवनोपयोगिनी शिक्षायाः अमूल्यकोशः अस्ति। अस्याः कथेः प्रमुखप्रस्तुतिकृते द्वौ ग्रन्थौ विशेषप्रशस्तौ दृश्येते — महर्षिवाल्मीकिना रचितं वाल्मीकिरामायणम् तथा आचार्यभट्टिना विरचितं भट्टिकाव्यम्। एतयोः काव्ययोः तुलनात्मकं विवेचनं कृत्वा कथाप्रस्तुतीनां, नैतिकसन्देशानां च रूपविभागः सूक्ष्मतया अन्वेषितः अस्ति।

वाल्मीकिरामायणं यत्र आदिकाव्यरूपेण शिल्पभाषया, सुसंस्कृतशब्दालङ्कारैः युक्तं, छन्दोबद्धं च महाकाव्यरूपेण व्याप्तं अस्ति, तत्र भट्टिकाव्यं अधिकं सरलं, संवादप्रधानं, व्याकरणशिक्षणाय उपयोगयुक्तं च। परन्तु उभयत्र अपि रामकथायाः नैतिकसन्देशाः समानतया प्रकाशन्ते। वाल्मीकिरामायणे रामः धर्मस्य, आदर्शपुरुषस्य च मूर्तरूपं, सीता स्त्रीधर्मपरायणतायाः प्रतीकं, भरतः भ्रातृस्नेहस्य आदर्शः, लक्ष्मणः सेवाभावस्य मूर्तिः। वाल्मीकिकाव्ये प्राचीनभारतीयसामाजिकधर्मनियमाः अपि स्पष्टतया प्रतिपादिताः।

भट्टिकाव्ये तु कथेः प्रस्तुती अधिकं संवादात्मकं, भावसंपन्नं च। एषः ग्रन्थः केवलं काव्यरूपेण न, अपि तु व्याकरणदर्शककाव्यरूपेण च प्रसिद्धः। तत्र व्याकरणसूत्राणां प्रयोगः कथाप्रसङ्गे स्वाभाविकतया कल्पितः। भट्टिकाव्ये नैतिकसन्देशाः सुलभशैलीया, सुस्पष्टया च प्रकाशन्ते। यथा रामस्य आदर्शशीलता, भ्रातृधर्मपालनं, राजधर्मनिष्ठा, स्त्रीधर्मसंरक्षणं च।

एषा तुलना सूचयति यत् वाल्मीकिरामायणे अधिकं गाम्भीर्यम्, साहित्यिकसौष्टवम्, सांस्कृतिकपरम्परानिष्ठा च दृश्यते। तस्य श्लोकशैली, छन्दोबद्धता, प्रसङ्गानुसारं भाववर्णनं च परिपूर्णं। भट्टिकाव्यं तु अधिकं प्रयोगशीलं, संवादप्रधानं, तथा पाठकानुग्राही। तत्र रामायणकथायाः आधारं स्वीकृत्य तदनुकूलं समकालीनजीवनोपयोगिता अपि प्रतिपादिता।

नैतिकसन्देशानां विषये उभयोरपि ग्रन्थयोः समानताः विशेषतया दृष्टव्याः। धर्मनिष्ठा, सत्यपालनं, व्रतशीलता, भ्रातृस्नेहः, गुरुशुश्रूषा, प्रजापालनं, राजधर्मः, स्त्रीधर्मः, मित्रधर्मः इत्यादयः आदर्शमूल्याः स्पष्टतया प्रकाशन्ते। परन्तु वाल्मीकिरामायणं तु अधिकं शाश्वतधरोहररूपेण प्रतिष्ठितं, यत्र प्रत्येकं चरित्रं लोकहितोपदेशार्थं आदर्शतत्त्वं वहति। भट्टिकाव्ये अपि एते संदेशाः सम्पूर्णतया उपस्थिताः, किन्तु तेषां प्रस्तुती अधिकं संवादशीलया, भावनापूर्णया, शिक्षोपयोगिन्या च साकारिता।

अतः अस्य शोधस्य निष्कर्षः भवति यत् उभयोरपि काव्ययोः प्रस्तुतीपद्धतिः भिन्ना, परन्तु तत्त्वतः समानधर्मशिक्षापरकः। वाल्मीकिकाव्ये शाश्वततत्त्वानां संरक्षणं, भट्टिकाव्ये तु तेषामन्वयेन नवप्रस्तुती। उभयकाव्येषु नैतिकसन्देशाः केवलं प्राचीनसमाजाय न, अधुनातनजीवनोपयोगिनः अपि।

समकालीनसन्दर्भे अपि रामकथा जीवनोपयोगिनी शिक्षायाः स्रोतः अस्ति। रामस्य आदर्शराज्यनिति, सीतायाः पतिव्रतधर्मनिष्ठा, भरतस्य भ्रातृस्नेहः, हनूमतः सेवाभावः, विभीषणस्य सत्यमार्गपालनं इत्येतानि नैतिकमूल्यानि केवलं साहित्यिकवर्णनं न, अपितु वर्तमानसमाजे अपि ग्राह्याः शिक्षाः।

एवं प्रस्तुतेषु वाल्मीकिरामायणे च भट्टिकाव्ये च प्रस्तुतरामकथायाः तुलनया स्पष्टं सिद्धं यत् संस्कृतसाहित्ये काव्यं केवलं रसास्वादनस्य साधनं न, अपितु नैतिकशिक्षायाः अमूल्यधरोहरूपं च। अयं शोधः एतेषां ग्रन्थयोः तुलनात्मकमूल्याङ्कनेन संस्कृतकाव्ये नवपरिप्रेक्ष्ये दृष्टिं समर्पयति।

अतः समग्रतया एषः शोधप्रबन्धः प्रमाणीकुर्यात् यत् संस्कृतसाहित्ये रामकथा सततं नैतिकमूल्योपदेशपरंपरायाः स्तम्भरूपेण स्थित्वा, समाजधर्मसंरक्षणाय, जीवनशुद्धये च उपकारकत्वेन अद्यापि प्रभावशालिनी अस्ति।

संदर्भसूची:

1. डॉ. वीरेन्द्रकुमारसिंहः। (2015)। संस्कृतरामायणयोः शैलीपर्यवेक्षणम्। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्।
2. डॉ. रमेशचन्द्रशुक्लः। (2017)। “भट्टिकाव्ये छन्दशैली तथा अलंकाराणां विमर्शः”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, 34(2), 112-128।
3. प्रो. सीतारामत्रिपाठी। (2019)। रामायणयोः भाषासंपदा एवम् सांस्कृतिकपरम्परा। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
4. डॉ. मञ्जुला भारती। (2021)। “काव्यशैलीभेदाः भट्टिकाव्ये च वाल्मीकीय-रामायणयोः”। संस्कृतसमिक्षा, 28(1), 45-67।
5. डॉ. सुरेशचन्द्रगुप्तः। (2023)। संस्कृतरामायणयोः भाषाशैलीविविधता। लखनऊ : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।
6. डॉ. नरेशकुमारझः। (2018)। संस्कृतरामायणयोः काव्यरसोत्पत्तिः। वाराणसी : भारतीयविद्याप्रकाशनम्।
7. डॉ. स्मिता वर्मा। (2020)। संस्कृतरामायणयोः भाषासंरचना। दिल्ली : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।
8. डॉ. रमेशतिवारी। (2022)। “रामायणयोः साहित्यिकशैलीविविधता”। संस्कृतानुशीलनपत्रिका, 41(3), 89-105।
9. डॉ. काव्याजोशी। (2024)। रामायणयोः संवादशैली। पुणे : भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट।
10. म. आर. काले (सम्पादकः)। (1901)। जेम ठीजजप ज्ञानं व ठीजजप (पूजा म्दहसपी जतंदेसंजपवद दक दवजमे)। पुणे : आर्यभूषण प्रेस।
11. सत्यव्रतसम्पादकः। (1907)। वाल्मीकिरामायणम् (सम्पूर्ण संस्करणम्)। मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस।
12. महेश्वरअनन्तकरण्डिकरः एवं शैलजाकरण्डिकरः (सम्पादकौ)। (1995)। भट्टिकाव्यम्। पुणे : ओरियण्टल बुक एजेन्सी।